Картка із щоденника

…Чи знайоме вам те гостре, до фізичного болю гостре почуття нудьги за рідною країною, яким обкипає серце від довгого пробування на чужині? Чи відомий вам такий психічний стан, коли за один рідний згук, один образ рідний ладен буваєш заплатити роками життя?.

У такому, власне, стані блукав я одної весняної днини понад річкою Прутом, у південній Бессарабії. Якось не тішили моє око ані розлогі, яро-зелені, порізані блакитними озерцями та гирлами плавні, що розляглися за річкою в Румунії, ані жовті, залиті хвилею виноградників по підгір’ю, шпилясті гори, що тиснуться понад Прутом з сього боку.

Від заходу насувалася чорна хмара, душний вітер нахрапом бив об гори, хвилював комиш у плавнях, обривав виноградне листя та гнав його по чорній, каламутній, немов поораній хвилями, річці… Лагодилась буря. Але я байдужно дивився на грізні розрухи натури, не торкала якось мого серця дика краса південної бурі… Роз’ятрений нудьгою, затоплений в задумі, плентавсь я тихою ходою берегом річки, не помічаючи навіть, як чорна хмара обіймала крайнебо, тихо лізла догори… драгліла вже над головою моєю… І тільки перші краплі густого дощу, що з глухим гуком упали на землю серед раптової тиші, змусили мене озирнутися навкруги, пошукати певного захисту від зливи. Але не встиг я ще й озирнутися гаразд, як по моїх напружених нервах ударила хвиля рідних, близьких мені звуків. Я виразно почув журливо-поважний голос української пісні. Що се? У сьому глухому закутку Бессарабії — пісня моєї країни? Чи не омана се, чи не хороблива часом уява моя викликала галюцинацію слуху?. Я навіть трохи змішався. Але ні, се не уява: я чую, як пісня дужчає, здіймається вгору, перекочується могутнім грюкотом і гине тихим акордом у плюскоті зливи. Так, се співають, але де і хто? Я почав прислухатися та роздивлятися й незабаром помітив, що голоси лунала з молдаванської колиби, себто островерхої комишової халабудки, яку звичайно ставлять по виноградниках про вартового. "То, мабуть,

заробітчани,— подумав я,— яких дощ загнав у колибу". Та наважився й собі податися туди, щоб у гурті перечекати дощову годину.

У колибі було темно; на превелику силу, натуживша зір, здолав я розгледіти своїх товаришів негоди: було їх чоловіка з десять. На моє привітання вони відповіли всі в один голос і посунулися, поступаючись місцем на колоді край дверей. Пісня замовкла. Спочатку було якось варівко: чужа людина, очевидячки, псувала трохи настрій. Дехто кинув увагу про дощ, дехто обізвався жартом, тихим сміхом… Але мелодія, опанувавши душею, загніздившись там, не хутко німіє… Вона виповнює груди, рветься наверх і, прибравшись у поетичні шати слова, вільна, як пташка, шукає простору…

Тим-то й мої співаки не надовго замовкли. Хтось стиха завів пісню, до нього пристав ще один голос, а за хвилину підхопила й решта… Співано чумацьку пісню.

Не знаю, чи то з усіма таке діється, чи то лише зі мною, спраглим усього рідного, тепер далекого від мене, але згуки пісні, що торкалися мого вуха, лягали перед очима фарбами, малювали мені з дивною яскравістю цілі образи. Я перелітав на крилах пісні в давно минуле, я жив у минулому, я бачив, чув, з тріпотанням сердечним відчував смуток, радість та всі перипетії тих почувань…

Ясно-ясно сонечко сходить,

А хмарнесенько заходить…

Смутен, смутен чумацький отаман —

Він по табору ходить…

І уявляється мені степ. Широкий, необмежний, незайманий степ. Передранішній вечір злегка хвилює тирсу. Бліде небо мигтить зірками до

блакиті, що оповила степову далечінь. У синьому тумані ледве мріють могили. Чорніють здалеку лози. Межи небом а землею якась таємна змова. Чи то вони чаклують удвох, чи що, бо якоюсь таємницею віє від них, чарами віє од того необмежного синього простору…

Край шляху, в долинці, догорає огнище. Білий димок, хвилюючись, здіймається догори понад чумацьким табором, що чорніє у пітьмі здоровими мажами, немов якесь дивоглядне чудище. Табір ще спить. Степова тиша жад-ливо підхоплює всі звуки… Ось чутно, як сопуть ситі воли, жвакаючи росяну траву… Десь за комишами в озері крякають жаби, гуде бугай… Табір ще спить. Тільки не спить чогось чумацький отаман… не спить, по табору ходить… Від буйного вітру, від ясного сонця змарніле обличчя його повито задумою й смутком. І хто його зна, яку думу дума чумацький отаман в степу серед ночі, чого немов журно йому, важенько на серці? Чи тим, що сторона чужая, далекая, чи то тим, що згадалась родина близькая, дружина вірная, а чи серце віщує якусь лиху пригоду в сьому степу широкому, необмеяїному? Хто його зна. А тим часом сон тікає від очей, і ходить отаман по сонному табору, поглядаючи то на товаришів своїх, що сплять навкруг багаття, то на далекі обриси степу, що йно мріє крізь синю імлу. Але помалу-малу синя імла рідшає, яснішає, східний край неба обливається широким усміхом світання, світова зірка блідне й тремтить, догораючи… Починає дніти.

Табір прокинувся, але сон не встиг ще пірхнути з ночівля, ще кида на нього свою тінь. Таємничість раннього ранку оповила й чумаків своїми чарами…

Ось кухар напинаа тагани, повісив казан і, червоно осяяний палаючим огнем, нагнувся над чумацьким сніданням.

Поставали лавою ватажани, звернулись до сходу й тихо проказують молитву. Злотистий обрій зазира в натхненні вірою обличчя, тихий вітер на легких крилах своїх розносить по степу гарячі благання…

А за хвилину бряжчать ложки об казан, вусате чумацтво привітно усміхається до гарячої страви. Ясне сонце випливає на небо, зриває з землі темне запинало мороку, відкриває безкраю далечінь степу, вкритого росяною тирсою, позолочує високі могили, кида дивовижні тіні від чумацьких маж, вітає мальовничо розташований табір.

Пора! Пора рушати!

"Гей, ви, хлопці, ви, добрі молодці,

Уставайте, вози мажте,

Вози мажте, ярма наривайте,

Сиві воли запрягайте…"

І вмить по слову отамановому —

Хлопці встали, вози підмазали.

Нові ярма понаривали,

Сиві воли позапрягали.

Готово!

— Гей, соб, волики, соб, сивії!.

Рушають.

Одвічним, закуреним шляхом тихо посувається валка. Немов вуж-велетень плазує серед степу. Голова занурилась у придорожні терни, а хвіст ген-ген зникає в густій хмарі куряви. Згори, з блакитної високості

упаде на землю сріблом жайворонкова пісня, долине клекіт вірлячий, а широкий степ відгукнеться на ті згуки тихим шелестінням тирси. Сайгак прудконогий шмигоне десь далеко-далеко і зникне вмить між густими травами. Палаюче сонце висить над степом, нерухоме повітря пашить жаром… Душно так, млосно… Коли б хоч легенький подих низового вітру приніс на своїх крилах прохолоду, увілляв струмок життя у сю задуху, у сю степову мертвоту!. А валка посувається.

Степом їдуть — нові вози риплять,

Сиві воли ремигають…

Лінивою, тихою ходою чвалають круторогі бедраті воли, похитують лобатими головами, жують безустанно жвачку… Бряжчать мережані ярма з терновими занозами, поскрипують нові чумацькі мажі, укриті шкурами, закурені в далекій дорозі… Біля возів ідуть чумаки, на пужально опираючись. То все високі, кремезні постаті в смоляних сорочках та штанях, закурених брилях або шапках високих. Згорда поглядають вони довкола, певні в своїх силах, байдужні до всяких життєвих незгод. Не турбує їх думка про те, що нікому доглянути їх у далекій дорозі. в чужіі сторононьці. Нікому хустя випрати, головоньку змити. Змиють чумакові головоньку дрібні дощі, а розчешуть густі терни, а висушить ясне сонце, а розкуйдить буйний вітер. Воля чумакові, воля наймиліша… А хіба ж не волею віє од сього простору широкого, од сього стену хвилястого, як море, безкрайого!. Хіба не волею самою віє сей вітер низовий, що зібрав усі пахощі степові та кида їх у засмалене чумакове обличчя, куйовдячи його довгого вуса? Чи ж то не воля синіє он там, далеко, за тими могилами високими та хорошими, що йно мріють на небосхилі!. Гей, степи-поля, розкіш моя!.

Тихо, поволі, нога за ногою, пливе валка битим шляхом у безлюдній пустелі. Достоту корабель той у безвітря серед моря. Тихо, поважно чвалають і чумаки за своїми волами. Не чуть гомону, наче душа розмовляє з степовою тишею…

Попереду чумацький отаман

На сопілочку грає…

Що він грає, грає-вигравае —

Він пригодоньку знає…

Ой, знає він чимало пригод, той кремезний, як з криці вилитий, бувалий отаман. Тужлива пісня зринає з сопілки, та не розважа сумного серця, невесело якось говорить… Говорить вона йому, що на сій широкій та прибитій, слізоньками перелитій дорозі не раз і не двічі здобу-. деться чумак лиха. То воли йому пристануть або й похоріють — і тоді чумакові пропаща година; а то паші худобі не стане, ревуть воли голодні, за серце беруть чумака тою скаргою невимовною. А зчорнілий, спалений посухою степ, а буйний вітер своїм серце рвучим голосінням ще більшої туги, ще гіршої нудьги завдає чумакові… І от з нудьги та горя зап’є чумак, загуляє, лишить добро своє у шинкарки Настусі, на останню важницю похмеляється…

Нагадує пісня й про здобичників диких, що з нетрів придорожніх, з комишів непролазних чигають на валку, готують у степу глухому кривавую драму…

Та нема гіршої пригоди, як слабість у дорозі. Ось на задньому возі, як в’ялая риба, лежить хорий чумак, на важницю схилився. Валка посувається тихо, поволі, щоб не стурбувати хорого. Мовчки йдуть чумаки біля возів, не гомонять поміж собою, не погукують на волів навіть. Сумно… А недужий широко розплющеними очима востаннє, може, споглядає на сей світ хороший, на сей степ широкий, немов килим квітчастий… Хотіло б ся пожити ще, надивитися на божу красу, поглянути хоч раз ще на рідне село, на близьку родину, а треба вмерти. Ох, умре він, умре на чужині, серед степу сього хорошого, та чужого, конче вмре. Недурно ж пугав пугач край гаю, недурно волики його не

пасуться чогось, води не п’ють, тільки ревуть жалібно, немов чують близьку смерть господареву… Жалко кидати тих змалечку виплеканих воликів, тих вірних товаришів у дорозі, що так розуміють смуток і радощі хазяїнові… Кому-то дістануться вони, хто-то буде поганяти їх, як його не стане? А хто перекаже отцю-неньці про смерть їхнього сина, хто потішить бідну жінку, діточок дрібних? Хто поховає його у чужій сторононьці, де чужії люди? Е, не чужії: все то товариші, милеє браття його, вони вже дадуть пораду… І прохає він своїх товаришів, як будуть повертати у край рідний, уклонитися від нього отцю-неньці й вірній дружині… І просить він доглянути його воликів любих, щоб не зазнали вони ні в чому недостачі, поки прийдуть додому. Та ще благає хоч притиками викопати йому діл глибокий, зробити домовину хоч з рогожі та заховати в степу край дороги, висипати високу могилу, щоб з тої могили видко було його рідну Вкраїну… А на могилі хай посадять червону калину, хай вона пригадує йому його милую та далекую сторононьку…

І стоять чумаки, вірнеє браття, круг конаючого, похиливши сумно голови, і обіцяють вони сповнити його заповіт… Солона сльоза не в одного зависла на довгих вусах…

Вволили чумаченьки товаришеву волю. Он там, у долинці, під білими березами, копають уже діл глибокий, довічну хатину чумакові.

Ревнули сірі воли, до гробу йдучи за своїм господарем, рушило й чумацтво за возом — останню послугу дати вірному товаришу… Низько похилились непокриті голови, степовий вітер має довгими чубами та вусами…

Прийняв чукама вільний степ у своє надро… Безхмарне небо байдужно дивиться з високості, а буйний вітер шепотить про щось з величезними степовими будяками.

Чорніє здалеку свіжа могила, а над нею похилились білі берези, мов сестри-жалібниці над братовою могилою…

Еге, багато пригод знає чумацький отаман, і не про одну виспівує йому, вимовляє голосна сопілка.

А валка посувається. Риплять вози, бряжчать ярма, хмара куряви купається в злото-кривавому світлі заходя-чого сонця.

Пора вже й на нічліг стати.

"Ой ви, хлопці, ви, добрі молодці,

А де будемо ночувати?" —

звертається до ватажан отаман.

"Ой ми будем, будем ночувати

В чистім полі, край байраку;

Недалеко від зеленого гаю

Будем вогонь розкладати",—

рішають чумаки.

Привернули.

Вечірньою прохолодою вітає байрак гостей… Гай осміхається до них останнім промінням заходячого сонця, що не встигло ще виплутатися з кучерявого верховіття дерев. Десь весело дзюрчить струмок, у скісному промінні сонця грає роєм мушва; якесь шепотіння, якісь вечірні лісові згуки долітають до чуткого вуха… Густі лози, високі комиші, укривши долину, чорніють таємничо, повиті сріблястим туманом. Смеркає… ба й

ніч уже спустилась у долину з пітьмою, з вогкістю, з глибоким зоряним небом.

Порозпрягали чергові волів, розпустили по муравці на пашу. Стоять вози — насторч ярма, а межи возами під явором палає багаття, осяває всі листочки, всі гіллячки крислатої деревини. Розташувались круг вогню чумаки, ждуть вечері. Гомін стоїть у таборі, жарти з веселим реготом розлягаються по долині, безжурний настрій обгорнув веселе товариство.

А онде осторонь, на важницю схилившись, лежить самотньо поміж возами парубок, на сопілку виграває… Тиха та ревна мелодія викликає перед його образ милої дівчиноньки… Що то вона робить тепер, чи дума про нього? Ой, певно, сумує за молодим козаком, певно, припадає до його сліду… Десь вона вже потоптала черевички, на дорогу вибігаючи, виплакала карі очі, чумаченька дожидаючи… А може… може, закохав він дівчиноньку людям — не собі, може, її присилувано, і подала вона рушники другому, гірко плачучись на свою недолю… Все може бути. І журно так, важенько так робиться чумакові на серці — і дума він невеселую думу… Дума він, що всяк має на світі свої радощі, усе має собі пару… щука-риба в морі — та й та пару має, а чумак молоденький пароньки не має… Е, гетьте, думки сумнії, не суши, журбо, завчасу серця!. От коли б допоміг бог у Криму солі набрати та щоб дівчину кохану у биндах застати!.

І марить молодий чумак про родинні втіхи з любою дружиною, і веселіше співає сопілка — його порада, його розвага єдина в далекій дорозі…

А від багаття доноситься гучний регіт веселої юрми, чутно жартливі приспіви до танців, плескання в долоні, брязкіт підківок. Ударили лихом об землю чумаки, воліють дати лиха закаблукам…

Нікому й на думку не спаде, що готується пригода, що лихо вже близько, що он

Із-за того зеленого гаю

Розбійнички виглядають…

То здобичники, здичілі у нетрях, обідрані, голодні, чигають на чумацьке добро, вичікують слушного часу, коли б в одну мить, по слову ватажка, кинутися на табір. Махнув рукою ватажок — і розбійники облягли навколо табір.

Що найстарший та й розбійничок

На воронім коні грає.

Що він грає, грає-виграває,

Що він грає, грає-виграває,

До табору привертає…

Вжахнулись чумаки, зірвались на рівні ноги. Думка про волів, про своє добро, ба й про життя власне блискавкою мигнула в голові в кожного. Що робити? що чинити? де отаман? Жах обхопив чумаків. Одні стоять, мов тороплені, другі метушаться на місці, мов рятунку шукають. Де ж той отаман? А ватажко ще й глузує, бачачи такий сполох:

"Ой ви, хлопці, ви, добрі молодці,

А де ж ваш отаман?" —

питає він чумаків, осміхаючись.

"Наш отаман ходить між возами,

Умивається сльозами.

Що він ходить, ходить між новими,

Умивається дрібними…"

Та недовго сумує отаман. Його засмагле мужнє обличчя спалахнуло вже звагою, і металевим гострим голосом вигукує він над сполоханим табором наказ, аж луна котиться гаєм:

"Ой ви, хлопці, ви, добрі молодці!

Ой беріте дрюки в руки…

Гей, та й бийте, бийте, не жалійте…"

Стрепенулось чумацтво… метнулось до возів по дрюччя — і стало до бою.

І от при світлі догоряючого вогнища, у глухому степовому байраці, у мертвій тиші сонного гаю зчинився бій. Брязкіт дрюччя, крики, стогін, прокльони, благання о поміч, хрип конаючих, дикі голоси сполоханих птахів, лопотання їх крил — усе те зіллялося в один несказанний галас, в одну хвилю диких згуків… Котиться та хвиля гаєм, далі тихшає, а ще далі гине в широкому степовому просторі, під темним зоряним небом. Ось налягли здобичники, тісною каблучкою здушили чумаків, вимахують ножами та булавами… Міцно стоїть купка завзятих чумаків — видко, наважилася боротися до краю, на життя й смерть… Ще хвилина — і враз, як один чоловік, ринула лавою на розбишак, розірвала тую живу каблучку, зім’яла, кинулася в один, у другий бік, несучи скрізь жах та смерть… Здригнулися комишники, побачивши побитих товаришів, і кинулися навтеки, підставляючи спини під чумацьке дрюччя.

Довго тяглася гонитва, аж дикі нетрі та комиші сховали недобитків у своїй гущині.

— Годі! — гукає отаман.— Підпалити комиші!

І от по слову отамановому викресали чумаки вогню й підпалили з берега комиш. Знялася чорна хмара диму, лизнув вогняний язик раз, удруге, обхопив урешті ширшу простору, і пішло гоготіти полум’я, здіймаючи до неба немов вогняні руки, осяваючи навкруги чорний степ, байрак та недавнє бойовище, на якому в незвичайному безладді, облиті власною кров’ю, лежать мертві здобичники — де два, де чотири…

А серед табору, оточений ватажанами, стоїть отаман та напівжартом наказує чумакам зібрати побитих розбійників та скласти на вози:

"На нові вози кладіте,

Та й повезем у город Полтаву,

Та зробимо собі славу:

Що їх сорок, сорок і чотири

Нас десятьох не побили…"

Пісня замовкла…

Але я був ще в степу, бачив червоне проміння пожежі, бачив чумацький табор з чорними мажами, з кривавим бойовищем, з чумаками, гордими перемогою своєю, і до вуха мого ніби долітав рик волів, сполоханих нічною колотнечею…

1895